

Stratégie prežitia v mimoriadnej situácii. Vplyv Veľkej vojny na rodinu na území Slovenska*

GABRIELA DUDEKOVÁ

Druhá svetová vojna intenzitou svojich sociálno-politických a geopolitických dôsledkov, ale aj mierou brutality prekryla vrstvu pamäti o Veľkej vojne, ktorá až neskôr získala prívlastok „prvá svetová“. Menšia pozornosť, venovaná Veľkej vojne, platí rovnako pre pamäť rodinnú, ako pre pamäť verejnú, oficiálnu, vrátane historiografie. Nespornú rolu pritom zohráva časový odstup a teda aj obmedzený generačný transfer (na rozdiel od druhej svetovej vojny už nemáme živých pamätníkov a účastníkov tej prvej, ktorí by mohli bezprostredne ovplyvňovať jej vnímanie v súčasnosti). Rozhodujúcim činiteľom utvárania pamäti o oboch vojnách a teda aj ich interpretácií a hodnotení v historiografii bola konkrétna povojnová politická situácia a charakter politického režimu. Posun v hodnotení významu oboch svetových vojen pre 20. storočie jednotlivými európskymi národnými historiografiami závisel do veľkej miery aj od dobovej politickej situácie, aspirácií a pozície, ktorú konkrétny štát (resp. národ ako objekt dejín) dosiahol v rámci povojnového usporiadania Európy.

V československej a slovenskej historiografii bola a je prvá svetová vojna interpretovaná ako významný medzník histórie Slovákov a Slovenska, ako rozhodujúci zlom v ich zápase za národnú identitu. Vznik Československej republiky znamenal prerod zo spoločnosti stavovskej k demokratickej republike, od mnohonárodnej ríše k štátom, založeným na národnom princípe. V oficiálne utváranej a udržiavanej pamäti sa Veľká vojna spájala s vyvrcholením zápasu Čechov a Slovákov za národnú samostatnosť, v ktorom hlavnú úlohu zohrali „tvorcovia novej republiky“ - reprezentanti domáceho i zahraničného odboja a legionári. Logicky sa stala súčasťou budovania a posilňovania identity nového československého štátu. Otázka, ktorú si kladú najmä západoeurópske historiografie, či bola Veľká vojna počiatkom katastrof „nepokojného“ 20. storočia, či šlo o „prvotnú katastrofu alebo katalyzátor“, nemá v tomto zmysle pre dejiny Čechov a Slovákov opodstatnenie; je príbehom s víťazným koncom.

* Štúdia vznikla s príspevím grantu VEGA č. 2/7183/27 „Rodina vo vojne a po vojne: sociálne podhubie radikalizmu a extrémizmu na Slovensku v súvislosti s dvoma svetovými vojnami v 20. storočí“.

Zahraničná historiografia priniesla najmä v poslednom desaťročí celý rad významných a podnetných výskumov k prehĺbeniu poznania dejín prvej a druhej svetovej vojny a ich dôsledkov. Najpodstatnejším rozdielom oproti starším prácam, zameraným predovšetkým na vojensko-diplomatické a politicko-ekonomické pozadie a výsledky oboch vojnových konfliktov, je výrazný presun fokusu na širšie sociálne a kultúrne (ideové, mentálne) aspekty. Kvalitatívnu zmenu optiky výskumu spôsobili jednak zmeny v historiografii (príklon od politických dejín cez sociálne dejiny ku kultúrno-historickým resp. moderným sociálno-historickým konceptom), ale aj spätné prehodnotenie politického vývoja v Európe po ukončení studenej vojny.

Historickým hodnotením prvej svetovej vojny sa začali zaoberať pamätníci, politici a historici krátko po jej ukončení. Bez ohľadu na to, či konkrétne národné historiografie prezentovali Veľkú vojnu a jej dôsledky ako víťazstvo alebo traumy, spoločnou hlavnou témou bola otázka príčin vojny, resp. zodpovednosti za jej rozpútanie. Politicko-mocenské príčiny jej vzniku sa snažili vysvetliť najmä politickí a diplomatickí prominenti, najčastejšie na základe vlastných apologetických postojov. Vznikol rad memoárov, koncipovaných ako svedectvá utrpenia i ako dôkazy hrdinstva a zásluh pri vzniku nových štátov, vytvorených na troskách Habsburskej monarchie. Prvé analýzy vplyvu vojny na ekonomiku, zásobovanie a ďalšie aspekty života vo vojne, napr. kriminality, zásobovania, zamestnanosti apod., ktoré pochádzajú z 20. a 30. rokov 20. storočia,¹ boli výnimkou. Priorita mocensko-politických otázok pri hodnotení významu prvej svetovej vojny a interpretovanie druhej svetovej vojny ako jej pokračovanie (resp. výsledok nedoriešených sporov okolo usporiadania Versailleského systému), zostala prakticky do 60. rokov 20. storočia.

Výrazný prelom v nazeraní na vojnu a jej hodnotenie priniesli výskumy v 70. rokoch, ktoré boli reakciou na presadzujúce sa sociálnohistorické a sociálnoantropologické koncepty v historiografii. Okrem sociálnych dôsledkov vojny (demografické zmeny, štruktúra zamestnanosti atď.) britskí, francúzski a nemeckí historici hlásali potrebu upriamiť pozornosť na „dejiny vojny zdola“, na podmienky každodenného života na fronte i v zázemí, na zážitky resp. prežívanie a skúsenosť „jednoduchého človeka vo vojne“, teda na sociálnokultúrne aspekty života v mimoriadnej vojnovej situácii z pozície rôznych sociálnych skupín obyvateľstva (vojaci, zajatci, ženy, deti, atď.). Pri skúmaní týchto otázok sa do popredia dostali menej tradičné pramene, najmä osobnej povahy – memoáre, denníky, korešpondencia, rozprávania pamätníkov. Od 80. a najmä 90. rokov sa výskumy zameriavajú na problematiku mentalít, na mieru vplyvu vojnového zážitku na ideový a hodnotový systém súčasníkov.

¹ Pod egidou americkej nadácie *Carnegie Endowment for International Peace* vznikol rozsiahly projekt s cieľom analyzovať ekonomicko-sociálne aspekty vojny. V nemeckej edícii *Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Weltkriegs/ Deutsche Serie* bolo publikovaných 11 zväzkov (Stuttgart 1927 – 1932), pre dejiny Rakúska a Uhorska v samostatnej *Österreichische und Ungarische Serie* 13 zväzkov (Wien 1923 – 1932).

Stredobodom záujmu už nie sú reakcie intelektuálov a umelcov na vojnové dianie a jeho dôsledky („stratená generácia“), ale aj zmeny postojov a lojalít voči režimu zo strany „radových občanov“.

Spomínaná zmena paradigmy výskumu prvej svetovej vojny odhalila nielen množstvo nových aspektov a faktov, ale umožnila korigovať viaceré tradované závery. Medzi najvýznamnejšie patrí spochybnenie vysokej miery vojnového nadšenia pri vypuknutí vojny a ochoty bojovať v radoch armády, ako aj odhalenie činiteľov, pôsobiacich na oslabenie tradičných hodnôt a ideových postojov. Oživený záujem o Veľkú vojnu pri príležitosti 80. a 90. výročia jej rozpútania sa stal impulzom k ďalším otázkam, najmä spôsobov komemorácie, teda spôsobov pripomínania vojny a utvárania pamäti o vojne (prostredníctvom pomníkov, osláv atď., ale aj prostredníctvom historiografie) i k pokusom o komparáciu prvej a druhej svetovej vojny². V slovenskej a českej historiografii badať len pozvoľný presun k podobne zameraným výskumom a prvá svetová vojna patrí stále k málo frekventovaným témam³.

Práve téma vojna a rodina, respektíve dopad vojnových udalostí a vojnového režimu na rodinu, považovanú za základnú inštitúciu ľudskej spoločnosti, predstavuje priestor na komparáciu (nielen) prvej a druhej svetovej vojny, ktorý umožňuje odhaliť univerzálne vzorce správania v mimoriadnej situácii.

Cieľom tohto príspevku je charakterizovať vplyv prvej svetovej vojny na rodinu v dvoch rovinách:

1. bezprostredný vplyv mimoriadnej vojnovnej situácie na rodinu, ako aj jej význam v celkovom procese premien rodiny v dlhodobých trendoch od poslednej tretiny 19. storočia a v priebehu 20. storočia;
2. cez optiku stratégií prežitia, ktoré jednotlivci a skupiny (kam radíme aj rodinu) počas vojny

² Z hodnotení západoeurópskych historiografií k prvej svetovej vojne p. KRUMEICH, Gerd. *Kriegsgeschichte im Wandel*. In: HIRSCHFELD, Gerhard – KRUMEICH, Gerd – RENZ, Irina (eds.). *„Keiner fühlt sich hier mehr als Mensch...“*. *Erlebnis und Wirkung des Ersten Weltkriegs*. Essen: Klartext Verlag 1993, s. 11-24; REIMANN, Aribert. *Der Erste Weltkrieg – Urkatastrophe oder Katalysator?* In: *Politik und Zeitgeschichte*, Band 29-30, 2004, dostupné na internete:

http://www.erster-weltkrieg.clio-online.de/Rainbow/documents/polizeit/apuz_reimann.pdf; HIRSCHFELD, Gerhard. *Der Erste Weltkrieg in der deutschen und internationalen Geschichtsschreibung*. In: *Politik und Zeitgeschichte*, Band 29-30, 2004, dostupné na internete:

http://www.erster-weltkrieg.clio-online.de/Rainbow/documents/polizeit/apuz_hirschfeld.pdf; k situácii a zameraniu francúzskych výskumov p. AUDOIN-ROUZEAU, Stéphane – BECKER, Annette. *Retrouver la guerre*. Paris : Gallimard 2000, maďarský preklad bol publikovaný pod názvom *1914-1918, az ujjairt háború*. Budapest : L'Harmattan – Atelier 2006; k možnostiam komparácie p. HIRSCHFELD, Gerhard. *Erster Weltkrieg – Zweiter Weltkrieg: Kriegserfahrungen in Deutschland. Neuere Ansätze und Überlegungen zu einem diachronen Vergleich*. In: *Zeitgeschichte-online*, Thema: Fronterlebnis und Nachkriegsordnung. *Wirkung und Wahrnehmung des Ersten Weltkrieges*, Mai 2004, dostupné na internete:

<http://www.zeitgeschichte-online.de/md=EWK-Inhalt>

³ P. najnovšiu syntézu KOVÁČ, Dušan a kol. *Prvá svetová vojna 1914-1918*. Ed. Slovensko v 20. storočí, druhý zväzok. Bratislava : VEDA 2008 a tam uvedené literatúru; z českej historiografie najmä ŠEDIVÝ, Ivan. *Češi, české země a Velká válka 1914-1918*. Praha: Lidové noviny 2001 a GEBHART, Jan – ŠEDIVÝ, Ivan (eds.). *Česká společnost za velkých válek 20. století (pokus o komparaci)*. Praha : Karolinum 2001.

používali, upozorniť na niektoré paralely, analógie a možnosti komparácie viacerých javov a procesov v prvej a druhej svetovej vojne.

Pri stratégiách prežitia pôjde o pokus o určitú typologizáciu, ku ktorej som dospela na základe sociálnohistorického výskumu prvej svetovej vojny – najmä jej sociálnych dôsledkov, podmienok každodenného života rozličných sociálnych skupín a s tým súvisiacich čiastkových tém, napr. vojna a propaganda, vplyv vojny na postavenie a emancipáciu žien, postavenie detí, analýza zásobovania a stravovania, psychologická dimenzia vojny apod. Pri oboch spomínaných rovinách sa možno oprieť o podnetné metodické postupy a závery výskumov zahraničných (predovšetkým západoeurópskych) historiografií.

„Kríza rodiny“ alebo vplyv vojny na tradičnú rodinu

Dobové úvahy a štúdie z medzivojnového obdobia zdôrazňovali v Československu i v ostatných európskych štátoch všeobecnú „krízu rodiny“, ktorú súčasníci vysvetľovali ako výsledok vojny najmä v dvoch oblastiach: zmenou postavenia žien v rodine a „stratou morálky“. Najviac poukazovali na narušenie rodinných väzieb a uvoľnenie (sexuálnej) morálky počas vojny, v ktorých videli ohrozenie inštitúcie manželstva a hodnôt tradičnej (patriarchálnej) rodiny aj v povojnovom období. Uvedené názory reagovali na negatívne sociálne dôsledky bezprostredného vplyvu vojny na rodinu, ktoré môžeme v súčasnosti rekonštruovať na základe štúdia každodenného života za vojny.

a) bezprostredný vplyv vojny na rodinu

Jedným zo špecifických rysov Veľkej vojny ako vojny nového typu (využívajúcej modernú techniku a nadobúdajúcej zostrovaním režimu znaky totálnej vojny), bola skutočnosť, že doľahla prakticky na každú rodinu. Narukovanie vojakov v produktívnom veku na základe všeobecnej brannej povinnosti a ich trvalá neprítomnosť v civilnom živote narušili tradičné životné a rodinné cykly. Prudký pokles sobášnosti a pôrodnosti, straty na životoch a zdraví mali za následok *výkyvy v demografickom vývoji*, ktoré na dlhší čas poznačili aj povojnové obdobie.

Kým sobášnosť pred vojnou sa pohybovala v župách s prevahou slovenského osídlenia v hodnotách 8,1 až 8,2 sobášov na 1000 obyvateľov, cez vojnu štatistiky zaznamenali rapidný pokles hrubej miery sobášnosti na koeficient 4,4; z toho najnižší bol v roku 1915: 2,3 a 1916: 2,8.⁴ Treba pritom upozorniť na skutočnosť, že tieto hodnoty boli nižšie, než celouhorský priemer. Priemer počtu uzavretých sobášov na 1000 obyvateľov v Uhorsku bol 9,1 v rokoch 1906 až 1910 a 9,2 v roku 1913; počas vojny poklesol na nasledujúce hodnoty: r. 1914: 7,2;

⁴ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Náčrt vývoja sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919-1937*. Bratislava : Stimul 2008, s. 34.

1915: 3,2; 1916: 3,4; 1917: 4,1 a 1918: 6,9.⁵ Podobný prepád zaznamenala pôrodnosť počas vojny. V porovnaní s rokom 1913 (100%) klesla natalita na území Slovenska v roku 1915 na 71%, roku 1916 na 52%, roku 1917 na 49% a roku 1918 na 44%.⁶

Uvedené fakty nedokážu reálnejšie odzrkadliť dôsledky, ktoré mali tieto ruptúry – spolu so zdravotnými dôsledkami vojny (invalidita, rozšírenie španielskej chrípky a tuberkulózy) – na ďalší populačný a sociálny vývoj v povojnovom období. Až ich interpretácia v kontexte najnovších výsledkov modernej slovenskej demografie odhalí kvalitu a trvanie týchto zmien. Čo sa týka sobášnosti, po ukončení vojny prudko stúpol počet uzavretých sobášov, najvyšší počet zaznamenali v roku 1919. Štatistiky zachytili, že sobáše pritom uzatvárali osoby, ktoré mali vyšší vek, než bol priemerný sobášny vek, čo len podčiarkuje skutočnosť, že počas vojny boli sobáše dočasne „odkladané“ na obdobie po ukončení vojny. Stúpol tiež počet ovdovelých osôb, ktoré vstupovali do manželstva. Po vojne nasledovala tzv. kompenzačná fáza, v ktorej sa hrubá miera sobášnosti vyšplhala na hodnotu 16,47 na 1000 obyvateľov (hodnota nad 10 sa udržala až do r. 1921), až kým nedosiahla úroveň predvojnových hodnôt a od r. 1923 resp. 1925 sa napokon stabilizovala zhruba na hodnote 9 sobášov na 1000 obyvateľov.⁷ Dôležité sú tiež dôsledky poklesu pôrodnosti počas prvej svetovej vojny, ktoré sa (spolu s hospodárskou krízou) podpísali na nižšej sobášnosti od začiatku 30. rokov. Dôvodom klesajúceho počtu sobášov bol nižší počet mladých ľudí v sobášnom veku začiatkom 30. rokov, teda ročníkov, ktoré sa narodili počas prvej svetovej vojny.⁸

Ako sme už naznačili, najnovšie demografické výskumy Slovenska potvrdzujú aj ďalší jav, nepriaznivý pre zachovanie tradičného patriarchálneho modelu rodiny, totiž početnú prevahu žien v populácii v povojnovom období. Táto bola nesporne umocnená úmrtiami mužov v produktívnom veku vo vojne. Z hľadiska postavenia žien v rodine a podmienok stability nukleárnej rodiny ako základného rodinného modelu je dôležité poznanie, že ženy mali prevahu medzi slobodnými vo veku najvyššej sobášnosti až do r. 1932 a teda že dominovali vo vekovej skupine 18 až 30-ročných prakticky v celom medzivojnovom období (v sledovanom období rokov 1919-1937). Táto početná prevaha potenciálnych neviest nad potencionálnymi ženíchmi znamenala, že ženská časť populácie bola oveľa výraznejšie vystavená riziku, že bude žiť mimo manželského zväzku, než jej mužský protíajšok.⁹ Tým sa potvrdzujú závery, že aj existujúce demografické pomery boli príčinou „krízy rodiny“, keďže pre pomerne veľkú skupinu žien nebol tradičný model životného poslania ako manželky a matky reálne dosiahnuteľný aj v dôsledku ich početnej prevahy v populácii.

⁵ A. M. Kir. *Kormány 1915-1918. évi működéséről és közállapotról szóló jelentés és statisztikai évkönyv*. Budapest : Athenaeum 1924, s. 17; PAP, Dezső. *A magyar szociálpolitika a világháborúban*. Budapest : Grill 1934, s. 224.

⁶ JAKEŠOVÁ, Elena. Sociálne pomery a zmeny v sociálnej štruktúre. In: KOVÁČ a kol., *Prvá svetová vojna*, ref. 3, s. 165.

⁷ ŠPROCHA – TIŠLIAR, *Náčrt vývoja sobášnosti*, ref. 4, s. 34-50.

⁸ ŠPROCHA – TIŠLIAR, *Náčrt vývoja sobášnosti*, ref. 4, s. 49.

⁹ ŠPROCHA – TIŠLIAR, *Náčrt vývoja sobášnosti*, ref. 4, s. 53, 69.

Počas vojny bolo pre súčasníkov oveľa viditeľnejšie a bezprostrednejšie priame pôsobenie **ekonomicko-sociálnych zmien** na rodinu, ktoré nastali v dôsledku mimoriadneho vojnového režimu. Odchod mužov do vojenskej služby znamenal stratu živateľa rodiny, ktorú kvôli rapidnému poklesu životnej úrovne nedokázali kompenzovať ani vojnové príplatky na rodinu a ďalšie (v Rakúsko-Uhorsku ešte neúčinnnejšie) sociálno-politické opatrenia, zacielené na udržanie stability a sociálneho zmieru. Nielen absencia mužov v rodine, ale aj nedostatok mužských pracovných síl v ekonomike mali za následok posuny v rodovej del'be práce, čo sa samozrejme odrazilo v každodennom živote rodiny. Ženy boli nútené nahradiť mužskú prácu v domácom hospodárstve a nastúpiť ako rezervoár pracovných síl aj do dovedy typicky mužských profesií. Podobne vzrástla detská práca v priemysle, ktorá sa zintenzívnila aj v rodinných hospodárstvach. Ekonomický význam žien, ktoré často prevzali rolu hlavného živateľa rodiny, sa tak zvýšil, čím vzrástli aj rozhodovacie právomoci a autorita žien v rodine. V tomto zmysle znamenala najmä prvá svetová vojna (v porovnaní s druhou) skutočne kvalitatívnu zmenu. Zodpovednosť ženy za existenčné zabezpečenie rodiny, nutnosť nájsť alternatívne zdroje príjmov, vzrast zamestnanosti žien, nutnosť, aby sa žena alebo prípadne najstarší syn stali „dočasnou hlavou“ rodiny, mali za následok oslabenie manželskej a otcovskej autority muža v rodine.

Nemenej dôležité boli **psychologické a morálne dôsledky vojny** na rodinu, teda zmeny v oblasti životných hodnôt a postojov. Bezprostredné frontové zážitky narukovaných mužov, skúsenosť násilia a smrti, ale aj vojenského drilu a dôstojníckeho elitárstva a nadradenosti, vytrhnutie zo zaužívaných sociálnych väzieb, vrátane rodinných, mali u vojakov za následok zmeny mentálnych vzorcov, vrátane svetonázorových orientácií. Frustrácia a spochybnenie etických hodnôt v dôsledku mimoriadnych pomerov a negatívnych javov, ktoré vojna naštartovala, pôsobili intenzívne aj na obyvateľstvo v zázemí. Postoje narukovaných vojakov (ktoré vyplývajú zo štúdia vojenskej korešpondencie a čiastočne aj memoárov) boli odrazom obáv o osudy rodiny, ktorú boli nútení opustiť. Negatívnym dôsledkom absencie mužov v rodinách bolo nielen narušenie autority muža v rodine, ale aj mimomanželské vzťahy a vzrast počtu nemanželských detí. Za osobitne neželaný jav boli považované sexuálne (najmä mimomanželské) styky žien so zajatcami, ktoré sa vyskytovali relatívne často na vidieku. Príznačné pre povojnové debaty a obavy z narušenia morálky počas vojny bolo, že zdôrazňovali potrebu zachovania sexuálnej morálky žien, pričom prostitúcia, nárast šírenia pohlavných chorôb a sexuálnych násilností vo vojsku zostávali ako témy vo verejných debatách tabuizované. Interné materiály vojenských a civilno-správnych úradov (napr. predpisy o urýchlenní sobášov, o uznaní nemanželských detí, vnútorné vojenské inštrukcie pre vojakov o ochrane pred venerickými ochoreniami) poukazujú na trvalú prítomnosť týchto javov v reálnom každodennom živote. Oslabenie autority muža v rodine – a to nielen zo strany manželky, ale aj detí –, mimomanželské vzťahy žien, rastúci počet nemanželských detí a rozvrat rodín, to mali hlavne na mysli kritici krízy rodiny. Práve rodina znamenala pre

súčasníkov počas vojny - najmä pre narukovaných vojakov - nádej a morálnu istotu návratu k „starým poriadkom“ po ukončení dočasného mimoriadneho stavu. Dôsledky spomínaných faktorov však znemožnili automatický návrat do predvojnových pomerov. Návrat do normality každodennosti rodinného života po vojne bol po dlhodobom odlúčení a odlišných zážitkoch a skúsenostiach vojny problematický aj v prípade, že navráti sa manžel a otec neutrpel výraznú fyzickú alebo psychickú ujmu. Ako ukázali nemecké výskumy, návrat vojakov do rodín sprevádzali často dovtedy nepoznané konflikty v rodine, a to nielen tam, kde sa vyskytli problémy s nemanželským potomkom. Dlhodobá absencia mužskej hlavy rodiny spôsobila v rodine sociálne vákuum a premenu sociálnych rolí, ktoré nebolo jednoduché (a často ani možné) obnoviť.¹⁰

b) význam vojny/vojen v procese premien rodiny v 20. storočí

Ak však dáme uvedené závery o bezprostrednom vplyve prvej svetovej vojny na rodinu do súvislosti s vývojom rodiny v 20. storočí z hľadiska dlhodobých trendov, dospejeme k niektorým korekciám. Nie všetky dôsledky na rodinu, vnímané ako „kríza rodiny“ a oslabenie rodinných a genderových väzieb v tradičnej patriarchálnej spoločnosti, boli spôsobené prvou svetovou vojnou, a to aj napriek tomu, že ju súčasníci vnímali v tomto smere ako výrazný kvalitatívny predel. Napríklad početná prevaha žien nad mužmi, navýšená úmrtiami mužov v prvej (a rovnako tak aj v druhej) svetovej vojne, bola dlhodobým trendom minimálne od polovice 19. storočia. Trend posilňovania prevahy žien v populácii nastal v dôsledku zlepšovania civilizačných, najmä zdravotných podmienok života.¹¹ Emigrácia mužov v produktívnom veku za prácou túto skutočnosť (a to nielen v prípade Slovenska) len podčiarkovala.¹²

Je pravda, že zamestnanie žien mimo rodiny a tým zvyšovanie ich ekonomickej nezávislosti, ktorá počas vojny výrazne stúpila, malo za následok oslabovanie patriarchálnych väzieb v rodine. Ako dokazujú dobové svedectvá, ženy a ostatní rodinní príslušníci vnímali vstup žien do plateného zamestnania ako nutnosť na prechodné obdobie. Percento zamestnanosti žien z nižších vrstiev však bolo pomerne vysoké už pred vojnou. V povojnovom období boli ženy v mnohých rodinách nútené zostať v platenom zamestnaní a naďalej existenčne zabezpečovať rodinu, a to v prvom rade v dôsledku povojnovej ekonomickej krízy, už menej kvôli absencii mužského živiteľa (smrť, invalidita). Obe svetové vojny pôsobili v tejto oblasti ako katalyzátory už naštartovaných procesov.

¹⁰ HEINEMANN, Rebecca. *Familie zwischen Tradition und Emanzipation. Katholische und sozialdemokratische Familienkonzeptionen in der Weimarer Republik*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2004, s. 31-32.

¹¹ HORSKÁ, Pavla. Demografie rodiny v 19. storočí. In: HORSKÁ, Pavla – KUČERA, Milan – MAUR, Eduard – STLOUKAL, Milan. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha : Panorama 1990, s. 379-399, najmä 398-399.

¹² Pre základnú informáciu uvádzame údaje z r. 1900: podľa sčítania obyvateľstva pripadlo na 1000 mužov v Spišskej župe 1113 žien, v Zemplínskej 1126 a Abovsko-Turnianskej 1123, r. 1910 bola situácia najmenej priaznivá v župe Trenčianskej (1162), Šarišskej (1135), Liptovskej (1102) a Oravskej (1101), p. STODOLA, Emil. *Štatistika Slovenska*. Turč. sv. Martin : 1912, s. 94 a 8.

Nedávno boli korigované niektoré závery západoeurópskej historiografie. Prvá svetová vojna bola doteraz hodnotená ako epochálny prelom v prieniku žien do sféry platenej práce počas vojny. Vojna tak znamenala definitívny prielom v emancipácii žien, ktorý vyvrcholil udelením volebného práva ženám po vojne. Najnovšie výskumy však spochybnili masový nástup žien do platených zamestnaní (najmä v priemysle) počas vojny. Napriek tomu, že propaganda zdôrazňovala intenzívne nasadenie ženskej pracovnej sily v hospodárstve, v realite sa počet zamestnaných žien v priemysle enormne nezvýšil. Analýzy vývoja platenej práce žien (porovnávajúce stav pred vojnou, počas vojny a po nej) ukázali, že zamestnanosť žien vo vojnovom priemysle nevzrástla rapídne ani v Nemecku, ani vo väčšine európskych krajín. V Nemecku bol nástup žien počas vojny do ťažkého a zbrojárskeho priemyslu len presunom ženských pracovných síl najmä z textilného priemyslu, kde bolo pomerne vysoké percento zamestnaných žien už v predvojnovom období. Podobné závery o zamestnanosti nízko kvalifikovaných žien z nižších vrstiev možno akceptovať aj pre industrializované české regióny a časť Predlitavska (kde bola vydatá robotníčka pomerne častým javom) a čiastočne aj pre Uhorsko na prelome 19. a 20. storočia.

Nóvum, ktoré priniesla vojna, spočívalo vo zviditeľnení žien zo stredných vrstiev v zamestnaniach a na postoch, v ktorých dovtedy dominovali muži.¹³ Aj pre vyspelé industrializované krajiny sa potvrdzujú závery z výskumov nášho regiónu, totiž že ženy vnímali nástup do platených zamestnaní ako dočasnú nutnosť a tam, kde to ekonomické pomery dovoľovali, po vojne tieto pracovné miesta opustili. Ako sme už spomenuli, časť z nich bola naďalej nútená spolupodieľať sa na existenčnom zabezpečení rodiny. A práve táto skupina lepšie kvalifikovaných žien tvorila najpodstatnejší (kvalitatívny i kvantitatívny) rozdiel v zamestnanosti žien pred a po vojne; a práve ona narážala na najväčšie bariéry pri hľadaní a udržaní svojho profesijného uplatnenia.

Pracovné nasadenie žien počas vojny bolo propagandou interpretované a zároveň oficiálne uznávané ako služba vlasti, ako ekvivalent mužskej vojenskej povinnosti, čím padol posledný (a dovtedy neotrasiteľný) argument proti politickej emancipácii žien – totiž že žena nekoná vojenskú službu. Oveľa ďalekosiahlejšie a nezvratnejšie dôsledky na postavenie žien v spoločnosti a následne aj v rodine malo rozšírenie ich prístupu k vzdelaniu (reforma vyššieho odborného vzdelávania a umožnenie univerzitného štúdia žien v Rakúsko-Uhorsku pred vojnou a počas vojny). To malo za následok relatívne vysoké počty stredoškolsky

¹³ K situácii v Nemecku, ktorá bola pre Rakúsko-Uhorsko ako vojnového spojenca smerodajná z hľadiska relatívne úspešnej koordinácie oboch štátov v oblasti vojenských cieľov i v oblasti organizácie vojnového politicko-ekonomického režimu, pozri najmä závery Ute Daniel. DANIEL, Ute. *Der Krieg der Frauen 1914 – 1918. Zu Innenansicht des Ersten Weltkriegs.* In: HIRSCHFELD, Gerhard – KRUMEICH, Gerd – RENZ, Irena (Eds.). *„Keiner fühlt sich hier mehr als Mensch...“. Erlebnis und Wirkung des Ersten Weltkriegs.* Essen: Klartext Verlag 1993, s. 131-149, tu 132-137. K hodnoteniu zamestnanosti žien a jej dôsledkov počas vojny v (predovšetkým západnej) Európe p. ABRAMSOVÁ, Lynn. *Zrození moderní ženy. Evropa 1789 – 1918.* Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury 2005, kapitola Velká válka, s. 289-314.

a univerzitne vzdelaných ženských kádrov, ktoré po vojne hľadali uplatnenie svojej kvalifikácie.

Skutočný význam Veľkej vojny pre emancipáciu žien spočíval v prelomení stereotypov o poslaní žien v spoločnosti, keď sa aj konzervatívni predstavitelia elít – oceňujúc zásluhy žien vo vojnovnej ekonomike a prejavy lojality voči režimu - vyjadrovali v prospech vstupu žien do verejnej sféry, dokonca za udelenie volebného práva. Práve zásluhy žien v plnení „služby vlasti“ prelomili bariéry v názoroch na tradičné poslanie ženy v spoločnosti i v privatej sfére rodiny. V ČSR dostali ženy volebné právo a zrovnoprávnenie pohlaví bolo zakotvené priamo v ústave, čo sa čiastočne prejavilo aj v oblasti rodinného práva a teda aj v každodennom živote rodiny.¹⁴

Pri hľadaní odpovedí na otázku, do akej miery narušila prvá svetová vojna patriarchálne usporiadanie vo vnútri rodiny, treba zdôrazniť, že vplyv vojny na narušenie autority muža v rodine sa vo väčšej miere prejavil v mestskom prostredí. Vo vidieckych roľníckych rodinách rozhodovacie právomoci (ako to potvrdzujú aj memoáre, korešpondencia a beletria) dočasne prebrali (alebo ich dokonca mali už predtým) najstarší príslušníci širšej rodiny (svokor, švager). Na druhej strane treba uznať, že nutnosť hľadať alternatívne zdroje získavania potravín a iných základných životných potrieb a finančných zdrojov počas vojny, v ktorých zohrávali ženy kľúčovú rolu (keď ženy často prvýkrát rozhodovali o financiách), viditeľne posilnili ich samostatnú aktivitu a rozhodovacie právomoci v rodine. Rovnakým procesom osamostatňovania resp. oslabovania väzieb ekonomickej závislosti v rodine prechádzali aj staršie deti, resp. mládež. Na tento jav upozorňovali súčasníci už počas vojny: kritizovali ani nie tak zvýšenú zamestnanosť mládeže v priemysle, ale skutočnosť, že sa tak dostáva k neprimerane vysokému zárobku a tým aj k upevneniu sebavedomia nežiaducim smerom, ktorý vedie k „anarchii“ v rodine. Oveľa negatívnejšie dopady na morálku mládeže a rodiny (ktoré sa v dôsledku propagandy nespomínali), mal štátom vyžadovaný a organizovaný nábor nedospelých chlapcov do radov vojenských a polovojenských jednotiek.

Čo sa týka „uvoľnenia mravov“ v zmysle vplyvu vojny na morálku v oblasti sexuálnych vzťahov, ukázalo sa, že spochybňovanie morálky žien počas vojny a najmä po vojne bolo skôr reakciou na pretrvávajúcu zamestnanosť žien a malo slúžiť hlavne ako apel na udržanie patriarchálneho poriadku. Aj viaceré výskumy ukázali, že po vojne verejne diskutované, predtým tabuizované témy v otázke sexuality (sexuálna neviazanosť, nevera,

¹⁴ Zhodnotenie vplyvu Veľkej vojny a medzivojnového obdobia z hľadiska právneho postavenia žien v Československu so špeciálnym zreteľom na slovenské pomery p. DUDEKOVÁ, Gabriela. Vplyv Veľkej vojny a rozpadu Habsburskej monarchie na právne a spoločenské postavenie žien. In: KOSTRBOVÁ, Lucie – MALÍNSKÁ, Jana (eds.): *1918: Model komplexného transformačného procesu?* Ed. České křižovatky evropských dějin. Sv. 1, Praha 2009, v tlači.

homosexualita)¹⁵, prezentované ako „nové sexuálne vzťahy“, ktoré sú údajne výsledkom „prevrátenia tradičných hodnôt“, boli výrazom spochybnenia mužskej identity v reakcii na vojnovú a povojnovú realitu.¹⁶ Tzv. „dvojitá morálka“, tak pretriasaná v medzivojnovom období, ktorú niektorí autori prezentovali ako nóvum, ako neželaný výsledok vojny, existovala prirodzene aj v predchádzajúcich obdobiach a rovnako narušovala morálku a život rodiny už predtým. Poukazovali na to lekári a sociálni pracovníci prinajmenšom od polovice 19. storočia, ale najmä príslušníčky ženských hnutí na prelome 19. a 20. storočia, keď predkladali požiadavky za liberalizáciu manželského práva (najmä zrovnoprávnenie nemanželských detí a možnosť manželskej rozluky) a argumentovali krízou manželských spolužití, poukazujúc na „divoké manželstvá“ a hojne rozšírené mimomanželské vzťahy.

Skutočné príčiny oslabovania inštitúcie rodiny v priebehu 20. storočia spočívajú v modifikácii funkcií rodiny a najmä v postupnej demokratizácii vzťahov vo vnútri rodinného spoločenstva. Nespornú rolu pritom zohráva tiež sekularizácia spoločnosti. Nárast odlišných foriem rodinného súžitia najmä od druhej polovice 20. storočia (nezosobášení partneri s deťmi, jeden rodič s deťmi, nárast počtu jednočlenných domácností) poukazuje skôr na zmenu funkcií rodinných foriem, než na ich zoslabovanie alebo dokonca hrozbu ich zániku ako základnej sociálnej inštitúcie.

Podľa najnovších porovnávacích výskumov vývoja rodiny v Európe boli hlavnými faktormi resp. príčinami oslabovania tradičných väzieb v rodine v priebehu 20. storočia nasledujúce javy a procesy:

- a) ekonomické zmeny – predovšetkým industrializácia, vzrast zamestnanosti žien, vzrast sektoru služieb (tieto typicky mestské procesy narušili v urbánnom prostredí jednoznačnú prevahu nukleárnej rodiny¹⁷, kým na vidieku dochádza k tomuto procesu v menšej intenzite);
- b) zmena postavenia žien v rodine v dôsledku ich zamestnanosti – platená práca umožnila ženám vymaniť sa spod ekonomickej závislosti manžela a širšej rodiny, čím došlo k predefinovaniu genderových rolí a autorít v rodine;
- c) rozšírenie vzdelania žien v priebehu 20. storočia, ktoré má za následok okrem iného aj posilnenie túžob a požiadaviek po profesijnom a kariérnom uplatnení žien;
- d) zmeny hodnôt, životných a svetových orientácií smerom k individualizácii a sekularizácii – tu sa konštatuje až vplyv druhej svetovej vojny na rodinu, resp. že výrazný vplyv na zmenu foriem rodinného súžitia mali až po druhej svetovej vojne;

¹⁵ V stredoeurópskom priestore našli ohlasy najmä teórie Sigmunda Freuda a nemeckého sexuológa Magnusa Hirschfelda.

¹⁶ Podrobnejšie p. kapitola Od jednej války k druhej. In: VINEN, Richard. *Evropa dvacátého století*. Praha : Vyšehrad 2007, s. 73-130.

¹⁷ V prvej polovici 20. storočia nadobudla v Európe prevahu nukleárna rodina (a nahradila širšie rodinné spoločenstvá a rozšírenú rodinu aj v našom regióne), ktorá však od poslednej tretiny 20. stráca na dominancii a výrazný podiel majú iné formy rodinného spolužitia (samostatne žijúce osoby v domácnosti, nezosobášení partneri s deťmi alebo bez, jeden rodič s deťmi apod.).

e) vzostup sociálneho štátu, resp. nárast (sociálno-politických) zásahov štátu do rodiny (najmä v podobe rodinných a detských prídavkov) – čím štát na seba prevzal časť zodpovednosti za ekonomické zabezpečenie rodiny a zároveň tým posilnil možnosti existencie alternatívnych foriem rodinného spolužitia (napr. slobodná matka s dieťaťom atď.)¹⁸;

f) zmeny rodinného a manželského práva – ktoré sú zároveň výsledkom i nástrojom regulácie vzťahov medzi manželmi a deťmi, medzi manželmi navzájom, ako aj generáciami v rámci rodiny.

Perspektíva dlhodobých trendov vývoja v širokom chronologickom oblúku umožňuje korigovať niektoré generalizujúce závery, ku ktorým dospeli historické výskumy rodiny a sociálnych pomerov počas prvej a druhej svetovej vojny. Keďže výskum rodiny zostáva stále predmetom predovšetkým historickej demografie a sociálnej antropológie (s tomu zodpovedajúcim metodickým zameraním a špecifickými otázkami výskumu), sa pri rekonštrukcii bezprostredných dôsledkov vojny na každodenný život rodiny ako najvhodnejší ukazuje sociálnohistorický výskum, orientovaný na menej oficiálne druhy prameňov, najmä regionálnej proveniencie a pramene osobnej povahy.

Stratégie prežitia

Pri rekonštrukcii sociálnych podmienok a každodenných praktík jednotlivých skupín obyvateľstva i konkrétnych osobností počas vojny, jej prežívania a reakcií na ňu, sa ako jednotiaci prvok javia stratégie správania, ktoré jednotlivci a skupiny používali v reakcii na bezprostredné ohrozenie svojho života alebo existenčných istôt. Ukazuje sa, že sledovanie rozličných modelov správania ľudí v reakcii na mimoriadnu vojnovú situáciu z tohto zorného uhla dokáže zachytiť a čiastočne aj analyzovať používané metódy a taktiky prežitia na fronte i v zázemí, ako aj vysvetliť niektoré zložité javy a postoje, akými sú napríklad sociálna revolta, konformnosť, denunciacia, xenofóbia, apod., i špecifické reakcie v podmienkach izolácie (zajatcov, väzňov) a bezprostredného ohrozenia života. Takýto pohľad umožňuje odhaliť univerzálne vzorce ľudského správania a vytvára platformu pre analógie a komparácie medzi prvou a druhou svetovou vojnou.

Pojem *stratégia prežitia*, bežne používaný v odbornej literatúre a žurnalistike, pochádza zo sociálnej psychológie a je definovaný ako komplex reakcií ľudského jedinca na situáciu, bezprostredne ohrozujúcu život alebo zdravie jedinca či skupiny¹⁹. V širšom zmysle je za stratégiu prežitia označovaná snaha o udržanie sociálnej pozície jednotlivca alebo skupiny,

¹⁸ Vychádzame z charakteristiky, uvedenej v najnovšom pokuse zachytiť vývoj sociálnych dejín v Európe 20. storočia, ktorý zohľadňuje región západnej i stredovýchodnej Európy, p. TOMKA, Béla. *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest : Osiris 2009, kapitola Családok és háztartások [Rodiny a domácnosti], s. 87-138, tu 132-133.

¹⁹ K definícii p. Valent, Paul: Introduction to Survival Strategies. Prepracovaná verzia kapitoly in: VALENT, Paul: *From Survival to Fulfillment: A framework for the life-trauma dialectic*. Philadelphia : Burnner/Mazel 1998. Dostupné na internete: http://www.somatik.se/Assets/Dokument/Introduction_to_Survival_Strategies.pdf

ktorej je príslušníkom (napr. rodina, rod, širšie spoločenstvo).

Pri štúdiu konkrétnych dôsledkov vojny na rodinu môžeme využiť pramene oficiálnej povahy, napr. oficiálne štatistiky, nariadenia a situačné hlásenia úradov (najmä na nižšej úrovni správy), ako aj interné inštrukcie pre vojsko a iné inštitúcie počas vojny. Dôležité informácie pre výskum poskytuje tiež dobová tlač. Avšak na odhalenie stratégií prežitia, motiváciu jednotlivcov či skupín pre ich konanie, sa nezaobídeme bez materiálov osobnej povahy (memoárov, denníkových záznamov a korešpondencie), ktoré majú v tomto smere najväčšiu výpovednú hodnotu; mnohé javy zachytáva aj beletria. Takmer nevyužitým zdrojom zostáva ďalší zaujímavý prameň: zápisy rozprávání pamätníkov/súčasníkov prvej svetovej vojny, uložené v archíve Slovenskej národopisnej spoločnosti²⁰.

Aké konkrétne praktiky stratégií prežitia nám odhaľujú spomínané historické pramene?

Rozhodujúcim determinantom je sociálna pozícia jednotlivca alebo skupiny, reakciu ktorého sledujeme. V inej pozícii sa nachádzal a inú stratégiu prežitia mohol voliť a volil vojak, človek v zázemí, muž, žena, dieťa, zajatec, či utečenec. Pre vojnu ako mimoriadnu situáciu je pritom príznačné, že táto sociálna pozícia sa mohla rapídne zmeniť: narukovaním, zranením, upadnutím do zajatia, ovdovením, osirotením a pod. Hranice rozhodovania vymedzoval vojnový režim s rozhodujúcim vplyvom štátu na rodinu i jednotlivca, ktorý v priebehu vojny nadobúdala na intenzite. Toto tvrdenie platí bez ohľadu na to, na ktorú stranu sa prikloníme v diskusiách o miere totality vojnového politického režimu prvej svetovej vojny v Rakúsko-Uhorsku – režimu, ktorý sa vyznačoval štátom riadenou ekonomikou a rozsiahlym perzekučným aparátom, kontrolujúcim politické nálady, pohyb osôb, tovarov i informácií. Rastúca kontrola štátu a jeho ambícia regulovať prakticky všetky oblasti života bola všadeprítomná, či konštatujeme, že prvá svetová vojna bola tzv. totálnou vojnou, alebo mala len niektoré znaky totalitarizmu resp. k totálnej vojne len smerovala²¹.

V súvislosti s typmi stratégií správania môžeme hovoriť nielen o stratégiách jednotlivca,

²⁰ Materiály analyzovali slovenskí etnológovia, p. KILIÁNOVÁ, Gabriela. Erlebt und erzählt. Der Erste Weltkrieg aus der mikrosozialen Perspektive. In: ERNST, Petra – HARING, Sabine A. – SUPPANZ, Werner (eds.), *Aggression und Katharsis. Der Erste Weltkrieg im Diskurs der Moderne*. Wien : Passagen Verlag, 2004, s. 263-281; KILIÁNOVÁ, Gabriela. Divided Memories: The Image of the First World War in the Historical Memory of Slovaks. *Sociológia*, 2003, roč. 35, č. 3, s. 229-246.

²¹ Napr. podľa Löwensteina, hodnotiaceho situáciu v Nemecku, Anglicku a Francúzsku, mala prvá vojna len nábehy k totálnemu charakteru: „Léta 1916/17 přesto představují mezník ve směru – stále ještě neúplné – **totalizace** války...“, bližšie p. LÖWENSTEIN, Bedřich. Paradigma války ve 20. století. In: GEBHART, Jan – ŠEDIVÝ, Ivan (eds.) : *Česká společnost za velkých válek 20. století (pokus o komparaci)*. Praha : Karolinum 2001, s. 33-43, tu 39. Najnovší maďarský príspevok k sociálnym dejinám prvej svetovej vojny konštatuje totálnosť vojny resp. prevahu totalitárnych znakov režimu Uhorska od polovice r. 1916, p. BIHARI, Péter. Lövészárkok a hátországban. Budapest : Napvilág 2008, s. 245-246. Hans Ulrich Wehler vo svojom najnovšom monumentálnom prehľade sociálnych dejín Nemecka hodnotí ako totálne obe svetové vojny, p. WEHLER, Hans-Ulrich. *Deutsche Gesellschaftsgeschichte, Bd. 4: Vom Beginn des Ersten Weltkriegs bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten 1914 - 1949*. München : C.H. Beck Verlag, 2003.

rodiny, skupiny, ale aj širšej komunity, napr. mesta/obce, župy a vyšších celkov, v záujme ktorých súčasníci konali alebo sa na ne odvolávali – napríklad pri snahe zabezpečiť v systéme štátom riadenej produkcie a distribúcie dostatok základných životných potrieb pre vlastnú komunitu. Aj propaganda sa odvolávala na štát resp. vlasť ako najvyšší celok a každý občan mal konať a uskromniť sa v záujme jeho prežitia. Pri štúdiu podmienok zásobovania počas vojny stoja v zápase o zabezpečenie základných surovín pre vlastnú potrebu /prežitie proti sebe rôzne komunity: napríklad mesto voči vojsku²², paralelne „vyhladované“ mesto proti „dobře zásobenému“ vidieku, Bratislava voči Viedni, či Predlitavsko voči Uhorsku²³, resp. Habsburská monarchia voči Nemecku (napr. pri delení vojnovéj koristi z Ruska)²⁴.

Typy stratégií správania

Na základe štúdia sociálnej reality počas prvej svetovej vojny na Slovensku (v kontexte Rakúsko-Uhorska) môžeme vymedziť niekoľko základných typov stratégií prežitia v kríze, ktoré boli reakciami na špecifické, neraz hraničné situácie. Podrobnejšie sa pristavíme pri stratégiách prežitia vojakov, ktorým sa v našej literatúre k dejinám prvej svetovej vojny venuje nedostatočná alebo minimálna pozornosť.

1. Stratégie vojakov:

a) cieľ vyhnúť sa frontu

Napriek propagandistickým heslám o nevyhnutnosti vojny, o spravodlivej odplate za smrť následníka trónu a o vlasteneckej povinnosti každého vojaka bojovať za vlasť a cisára, nedosahovalo vojnové nadšenie vojakov, narukovaných na základe všeobecnej brannej povinnosti takú intenzitu, ako by si hlavné velenie žiadalo. Nielen vytrhnutie zo zaužívaných sociálnych väzieb (vrátane rodinných), ale najmä hrozba poškodenia zdravia a života vyvolali z hľadiska stratégie prežitia logickú reakciu: mnohí muži, najmä otcovia rodín, sa snažili vyhnúť narukovaniu alebo aspoň získať také zaradenie vo vojsku, ktoré zaručovalo čo najbezpečnejšie prežívanie. Prostriedky na dosiahnutie tohto cieľa boli oficiálne i neoficiálne: protežovanie a korupcia, žiadosti, prosby, intervencie, až po anonymné udania. Dezercie v čase mobilizácie nie sú zaznamenané, známe sú však predvojnové praktiky slovenských mladíkov, aby sa vyhli zápisu brancov (napr. emigrovaním). Jednou z mála legálnych možností na nezaradenie do vojska boli zdravotné dôvody alebo tzv. „vyreklamovanie“

²² Mestá boli povinné zabezpečiť vojsku potraviny, krmivo, kurivo a ďalšie potreby, ako aj vykonať nepopulárnu rekviráciu (nútený výkup) koní a povozov na vojenské účely podľa zákonov č. 68 a 69/1912 o poskytovaní služieb, koní a povozov pre armádu v prípade vojny. Zásobovacie problémy vyústili často do napätého vzťahu a konkurenciu medzi vojenskou posádkou a mestom.

²³ Ako príklad slúžia vzájomné spory resp. obviňovania, že Uhorsko zadržáva potraviny a suroviny pre vlastnú spotrebu na úkor Rakúska.

²⁴ Bližšie p. DUDEKOVÁ, Gabriela. Stravovanie a zásobovanie mesta za prvej svetovej vojny. In FEJTOVÁ, Olga – LEDVINKA, Václav – PEŠEK, Jiří (eds.). *Dobrou chuť velkoměsto*. Ed. Documenta Pragensia XXV. Praha : Archiv hlavního města Prahy – Scriptorium 2007, s. 123-142.

z titulu, že ide o osobu nenahraditeľnú pre hospodárstvo²⁵. Práve tieto okolnosti boli využívané na únik z ohrozenia a spájali sa s najväčšou mierou korupcie. Snahy vyhnúť sa vojenskej službe sa stali bežnou súčasťou boja o prežitie a opakovali sa pri doplňujúcich asentírkach. S rýchlou sa meniacimi podmienkami sa ľudia adaptovali – využívali existujúce alebo nachádzali nové prostriedky: ak sa nepodarilo vyhnúť narukovaniu, ani vybaviť vhodné zaradenie do vojska, podávali žiadosti na premiestnenie do inej jednotky alebo (v prípade zranenia a hospitalizácie) do inej nemocnice (ktorá bola bližšie k rodine), žiadali o žatevné dovolenky (dokonca aj pologramotné vidiecke ženy dokázali hojne využiť túto možnosť), snažili sa o opätovné „vyreklamovanie“ na základe zmenených predpisov, podľa ktorých v neskoršom štádiu vojny nemuseli narukovať/prípadne boli odvelení do zázemia ako ďalšie kvalifikované pracovné sily, nevyhnutné pre zásobovanie vojska.

Bežnou praktikou, ako sa vyhnúť odveleniu na front a zaistiť si bezpečné miesto v „kancelárii“, bolo prihlásiť sa za dobrovoľníka. Túto taktiku volili najčastejšie muži vo vyššom veku s dostatočnou kvalifikáciou, ktorá by zaručila želané „umiestnenie“. Z memoárov vyplýva, že viacerí zo slovenských politicky angažovaných osobností si vybrali túto cestu²⁶. Dôvodmi takéhoto postupu bol často aj pacifizmus alebo odpor voči režimu. Napr. člen Slovenskej národnej strany Ivan Thurzo, po vojne redaktor Národných novín, využil všetky dostupné prostriedky, aby sa vyhol narukovaniu a potom odveleniu na front, pričom sa netajil tým, že: *“pravdaže, bránil som sa narukovaniu”* a že sa mu *“nechcelo tak skoro ísť na jatku”*. Podrobne opísal, aké všemožné prostriedky pritom využil: oficiálne žiadosti, intervencie širokej siete známostí a rodiny²⁷. Z jeho svedectva jasne vyplývajú motívy takéhoto konania: odpor voči režimu, snaha o záchranu seba, ale najmä svojej rodiny, resp. snaha o jej existenčné zabezpečenie²⁸.

Podobné – pre niekoho azda nedôležité peripetie a okolnosti – nám odhalia dôležité zdroje sociálneho napätia a nespokojnosti už počas mobilizácie: už pri narukovaní mali väčšiu výhodu (a teda väčšiu šancu na prežitie bez ujmy na živote a zdraví) majetnejšie vrstvy a skupiny s odbornou kvalifikáciou. Hierarchia v armáde prirodzene kopírovala sociálnu hierarchiu civilnej spoločnosti, avšak priepastné rozdiely v situácii vojska a dôstojníctva sa

²⁵ Oficiálne sa mohli narukovaniu vyhnúť muži, ktorí boli úradne vyhlásení za osoby nenahraditeľné pre zabezpečenie verejnej správy, bezpečnosti, zdravotníctva a ekonomiky, najčastejšie zamestnanci poľnohospodárskych veľkostatkov a v podnikoch pre vojenské dodávky, v bankách apod. Neskôr aj ďalšie kvalifikácie, nevyhnutné pre zabezpečenie plynulého zásobovania, sa stali nedostatkovými, napr. personál mlynov a pekárni.

²⁶ Napr. Ivan Thurzo, Janko Jesenský, v memoároch a korešpondencii Tajovského je zachytená jeho dilema pri rozhodovaní, či má zvoliť túto stratégiu.

²⁷ Jeho manželka si dokonca zariadila osobnú audienciu u biskupa Ottokara Prohászku. Bližšie p. THURZO, Ivan. *Medzi vrchmi a na rovine. Spomienky*. Bratislava : Tatran 1987, najmä s. 187-192.

²⁸ Za všetky uvádzame príznačný citát: „Nič viac som nechcel, len dostať sa do dôstojníckej školy a ísť na bojisko s nejakou hodnotou, aby manželka pre prípad mojej 'hrdinskej' smrti mohla dostať príslušnú penziu. Ako peňažník som penzijné nároky ešte nemal a nechcel som, aby manželka s rodinou v prípade mojej nečakanej smrti prišla do biedy.“ Tamže, s. 193.

postupom vojny ešte viac zostrovali a stali sa eskalátorom vzbúr.

b) cieľ prežiť na fronte

V zahraničnej literatúre sa už dlhšie venuje pozornosť štúdiu správania vojakov na fronte. V súvislosti s touto nesporne zaujímavou (u nás však takmer nedotknutou témou) chcem len v krátkosti upozorniť na niekoľko javov.

Z memoárov a korešpondencie vojakov z frontu sú zreteľné posuny v ich vnímaní vojnovéj reality, čo celkom nabúrava mýtus o bojovom nadšení radových vojakov i časti dôstojníctva (mýtus bojového nadšenia je v súčasnosti už prehodnotený aj v západnej historiografii). Ak aj militaristické nadšenie pri vypuknutí vojny existovalo, po bezprostredných zážitkoch z bojových zrážok a drsnej frontovej reality nasledovalo „vytriezvenie“²⁹. Najmä korešpondencia radových vojakov prináša rad svedectiev o negatívnych stránkach ich fyzického i psychického rozpoloženia – frustráciách, strachu a beznádeji. V korešpondencii z frontu, ktorej doručenie vojenská cenzúra zastavila, tvoria takéto vyjadrenia podstatnú tému. Osobitný charakter majú v tejto súvislosti zadržané listy zajatcov, ktoré sú jednak priamymi sťažnosťami na neľudské podmienky v zajateckých a internačných táboroch (mnohé majú formu žiadosti o pomoc), často sú tiež obrazom psychického stavu v dôsledku izolácie a utrpenia, neraz aj psychických porúch pisateľa.³⁰

Zo strany vojenského velenia sa v prameňoch stretávame s reakciami na viaceré neželané spôsoby, ktorými hľadali vojaci únik z frontu – najčastejšie sa spomínajú dezercia, najmä útek do zajatia, simulantstvo a sebapoškodzovanie. Práve interné nariadenia vojenského velenia sú dôkazom pomerne častého výskytu sebazmrzačovania vojakov na fronte, ako aj razantného postupu voči nim. Nariadenie Ministra vojny z 12.12.1916 prikazovalo prísne trestať „krajne nebezpečné úmyselné sebapoškodzovanie vojakov“ a nariadilo exemplárne tresty: postaviť vinníkov pred vojenský súd a v prípade nedostatku dôkazov potrestať vojenským väzením. V žiadnom prípade však nesmeli byť odtransportovaní z frontu (v prípade vážnych zdravotných následkov museli byť zaradení do primeranej služby na fronte). Nariadenie Ministra vojny z 2. 3. 1917 proti dezercii a sebazmrzačovaniu konštatovalo, že „počet hlásení dezercií je nápadne vysoký a stále na vzostupe“, a že „sebazmrzačovanie sa vyskytuje

²⁹ Zaujímavým prerodom prešiel napr. Ján Hrušovský, čo aj otvorene zachytil vo svojich memoároch p. HRUŠOVSKÝ, Ján. *Zo svetovej vojny*. Martin : 1919; farbistý opis reakcií vojakov na frontovú realitu prinášajú reportáže Jozefa Tisa z frontu. p. TISO, Jozef. *Denník zo severného frontu*, publikovaný v preklade In: FABRICIUS, Miroslav – SUŠKO, Ladislav (eds.). Jozef Tiso. Prejavy a články. Zv.I. (1913 – 1938). Bratislava : AEP 2002, s. 17-84.

³⁰ K organizácii a metódam vojenskej cenzúry pošty p. DUDEKOVÁ, Gabriela. Vojenská cenzúra korešpondencie. Niekoľko úvah o vzťahu armády a spoločnosti za prvej svetovej vojny. In SEGEŠ, Vladimír – SEĎOVÁ, Božena (Eds.): *Miles Semper Honestus*. Zborník štúdií vydaný pri príležitosti životného jubilea Vojtecha Dangla. Bratislava : Vojenský historický ústav 2007, s. 125-135 a tam uvedenú literatúru; k interpretácii listov p. DUDEKOVÁ, Gabriela. Protirečivé spomienky? Zážitky z prvej svetovej vojny. *OS (Fórum občianskej spoločnosti)*, roč. 10, 2006, č. 1-2, Špeciálne číslo Pamäť vo „viacjazyčnom“ priestore, ed. E. Mannová, s. 102-114.

relatívne často v určitých vojenských útvaroch“. Prízvukovalo pritom dôrazne ukázať vojsku, že „prostredníctvom úmyselného sebazmračovania nemožno docieľiť oslobodenie od služby na fronte“. Nariadenie z júna toho istého roku uvádzalo aj konkrétne spôsoby sebapoškodzovania: upozorňovalo, „že sa množia prípady sebapoškodzovania chemicky aktívnymi látkami, spôsobujúcimi zápaly, ktoré sú lekárom väčšinou neznáme a dajú sa odhaliť len odborným vyšetrením“, ako napr. semená tabaku alebo ricín.³¹

Podobný bol postoj velenia aj k psychiatrickým poruchám, ktorými trpeli niektorí vojaci jednak v dôsledku frustrácie, jednak priameho fyzického poškodenia alebo šoku pri bombových výbuchoch. Napriek tomu, že počet takto poškodených vojakov narastal a dobová psychiatria diagnostikovala tieto poruchy ako špecifický druh neurózy – tzv. vojnovú neurózu³² a aj armádne velenie ju pod týmto názvom akceptovalo ako realitu, verejne ju dlhý čas ignorovalo a vyhlasovalo za simulantstvo. Pochybnosti o skutočnom poškodení zdravia prevládali aj u tak výrazného poškodenia, akým bol tzv. šok z bombardovania. Napriek vyspelej úrovni psychiatrie v Rakúsku a Uhorsku (nezanedbateľný bol význam zakladateľa psychoanalytickej školy v Uhorsku Sándora Ferencziho, blízkeho spolupracovníka a priateľa Sigmunda Freuda), sa počas vojny nepodarilo urobiť dostatočné závery o tomto novom type ochorenia a jeho liečbe³³.

2. Stratégie prežitia *civilov z vojnou postihnutých území*

Do krajných životných situácií sa dostali civilisti, žijúci na územiach, ktoré priamo zasiahli vojenské operácie. Časť obyvateľstva z územia dnešného východného Slovenska bola nútená dočasne evakuovať a ocitla sa v pozícii utečencov³⁴. Špecifické stratégie prežitia v tejto situácii (najmä pri stretnutiach s ruským vojskom) sú pomerne dobre opísané v literatúre. Stačí len pripomenúť, že vypätú situáciu civilov charakterizoval často chaos v organizácii evakuácie, vyskytli sa prípady rabovania, nedostatočnú informovanosť znásobovali rozličné falošné správy a fámy. Postoj väčšinového obyvateľstva k utečencom nebol vždy priateľský, naopak, najmä v neskoršom období vojny, s postupujúcou ekonomickou a zásobovacou krízou, reagovalo „domáce“ obyvateľstvo na utečencov obranným postojom. Najmä v prípade utečencov, prichádzajúcich na územie Rakúsko-Uhorska z Haliča, ktorí patrili väčšinou k ortodoxnému židovstvu, to malo za následok nárast xenofóbnych a antisemitských prejavov.

³¹ Hadtörténelmi Levéltár Budapest (HTL), Fond Prvá svetová vojna, K.u.K. Zensurkommission Budapest für Korrespondenzen an Kriegsgefangene, kr. č. 4424, Nariadenia a obežníka Ministerstva vojny.

³² Súčasná psychiatria označuje viaceré poruchy - šok z bombardovania, vojnová neuróza, bojová únava – moderným termínom syndróm posttraumatickej stresovej poruchy.

³³ S. Ferenczi zverejnil výsledky svojich výskumov až po vojne (prednášku Psychoanalýza vojnovéj neurózy v sept. 1918, prednášku Dva typy vojnovéj neurózy r. 1919).

³⁴ Na prelome 1914 a 1915 bolo pred vpádom ruských vojsk evakuovaných zhruba 10 tisíc obyvateľov z takmer 40 obcí.

3. stratégie zabezpečenia životných potrieb v regulovanej ekonomike

Kým situácia utečencov bola vzhľadom na podiel obyvateľstva výnimočná, väčšinové obyvateľstvo zápasilo predovšetkým s problémami, ktoré nastolil vojnový stav v oblasti ekonomiky a zásobovania.³⁵ Nahradenie mužskej práce ženami a deťmi sme už spomínali. Známe sú tiež bezprostredné reakcie obyvateľstva na vyhlásenie vojny: panické hromadné vyberanie vkladov z bánk a vykupovanie zásob základných tovarov atď.

Inflácia a všeobecný pokles životnej úrovne nútili hľadať nové zdroje obživy – azda najznámejší je pašovanie a šmelina, teda predaj produktov na čiernom trhu. V dôsledku nedostatku surovín prechádzali na vidieku na pestovanie nových plodín alebo chov zvierat. Rozšíreným javom bolo tezaurovanie strieborných mincí a drahých kovov, ako aj predaj a špekulatívne skupovanie pôdy. Práve špekulácia s nedostatkovými tovarmi a nehnuteľnosťami sa popri zisku z vojenských dodávok stala najvýznamnejším zdrojom pre rýchle zbohatnutie a sociálny vzostup niektorých skupín obyvateľstva, ktorý by mimo neštandardných podmienok regulovaného systému výroby a zásobovania nebol možný. Bežnou stratégiou, ako zabezpečiť dostatočné zdroje obživy rodine, bolo zhromažďovanie a zatajovanie zásob, vyhýbanie sa rekviráciám, ako aj snahy zabezpečiť rodine vojnové prídavky a podpory.

Snaha o samozásobovanie sa ukázala byť úspešnou stratégiou prežitia rodiny i väčších komunít: pestovať plodiny a vyrábať predmety dennej potreby pre vlastnú spotrebu nezačali len rodiny, podobne reagovali aj mestá, vojenské nemocnice a vojenské tábory.

Enormný pokles životnej úrovne, akútny nedostatok potravín a kuriva v posledných fázach vojny eskaloval sociálne napätie. Hladové štrajky, vzbury a rabovačky možno v tomto zmysle označiť tiež za druh stratégie prežitia.

4. verejná prezentácia lojality

V podmienkach zostreňného policajného režimu, v ktorom platili špeciálne zákony o mimoriadnych opatreniach pre prípad vojny, sa propagandou vyžadované verejné prejavy lojality voči štátu a režimu stali nielen požadovaným vzorom správania, ale aj jednou zo stratégií prežitia. Deklarovať vôľu „obetovať na oltár vlasti“, sa dalo v zázemí rôznymi „vlasteneckými akciami“ – upisovaním na vojnové pôžičky, príspevkami do špeciálnych vojnových zbierok (napr. Zlato za železo), účasťou na verejných oslavách, alebo dobrovoľníckou službou. Z memoárov poznáme mnohé svedectvá, že nelojálni alebo z nelojalnosti upodozrievaní občania boli vystavení sledovaniu, špehovaniu, donášaniu

³⁵ Z najnovšej literatúry pozri HOLEC, Roman. Hospodárstvo. In: KOVÁČ, Dušan a kol. *Prvá svetová vojna*, ref. 3, s. 99-135; DUDEKOVÁ, Gabriela. Každodenný život za vojny. In: Tamže, s. 169-186 a tam uvedenú literatúru.

a policajnej perzekúcií. Výskumy materiálov podžupanov alebo oddelenia vnútornej bezpečnosti Uhorského ministerstva vnútra dokazujú pomerne veľký počet vyšetrovaní v takýchto prípadoch, ale aj veľký počet dobrovoľného udávania, ktorým štátna polícia i miestne vojenské veliteľstvá venovali skutočne starostlivú (a často očividne neprimeranú) pozornosť – a to aj anonymným udaniam. Pre väčšinu udaní bolo príznačné, že sa týkali súkromného života a práve „vydieranie prostredníctvom rodiny“ sa stalo účinným nástrojom trestania a zastrásovania nepohodlných osôb. Aj zbežný pohľad na charakter udaní poukazuje na ďalší jav: rast etnickej a náboženskej neznášanlivosti a xenofóbie. Obviňovanie cudzincov a následné zásahy policajných a vojenských orgánov voči nim budia často až nádych absurdnosti.

Pre príslušníkov tých skupín, od ktorých sa a priori očakával vlašný alebo negatívny postoj voči režimu – v takejto pozícii bola slovenská národne orientovaná elita – bola jedinou logickou reakciou stratégia „zbytočne na seba neupozorňovať“, do ktorej možno zahrnúť aj politickú pasivitu na verejnosti.

5. stratégie získavania informácií

Obmedzenie slobody tlače a zhromažďovania, kontrola toku informácií prostredníctvom cenzúry a pomerne úspešné masívne ovplyvňovanie verejnej mienky propagandou mali za následok slabú mieru informovanosti obyvateľstva o reálnom dianí doma i v zahraničí. Zákaz dovozu mnohých tlačovín, zákaz publikovať informácie o určitých skutočnostiach (najmä neúspechoch režimu), vybielené miesta v novinách v dôsledku cenzúry tlače, ale aj cenzúra pošty, sa stali bežnou súčasťou každodennej reality. S postupom vojny rapídne klesala dôvera v oficiálne zdroje informácií. Neoficiálne toky a zdroje informácií sa získavali prostredníctvom rodinných a priateľských väzieb, často za pomoci zakázaných praktík. Známe sú spôsoby výmeny a prepravy informácií medzi slovenskými a českými politikmi, ako aj medzi domácim a zahraničným odbojom. S ohľadom na vžitý obraz „pasívneho vidieckeho ľudu“ sú prekvapivé stratégie, ktoré používali aj málo vzdelané vrstvy (vrátane žien), aby sa vyhli kontrole a cenzúre³⁶.

Povojnové stratégie prežitia jednotlivcov a rodiny boli veľmi podobné tým, ktoré sa naučili používať a ktoré sa osvedčili vo vojnových časoch. Dôvodom bolo najmä pretrvávanie ekonomicko-sociálnych problémov. Povojnovou realitou na Slovensku bolo de facto pokračovanie vojnového stavu a väčšina obyvateľstva túžila už len po jeho ukončení a konsolidácii pomerov. Povojnová ekonomická kríza a sociálne dôsledky vojny však boli všadeprítomné. Očakávania „odmeny hrdinom“ v novej republike za roky strávené odriekaním, sa pre mnohých stali len ilúziou. Rozpor medzi očakávaním a realitou bol

³⁶ Podrobnejšie spôsoby a konkrétne príklady p. DUDEKOVÁ, Gabriela. Vojenská cenzúra korešpondencie, ref. 30.

latentným podhubím radikalizácie, ktorá napokon vyústila v ďalší vojnový konflikt.

Prvá a druhá svetová vojna – možné komparácie

„Kríza rodiny“ je len jednou z dimenzií sociálnych dôsledkov vojny a len jedným z aspektov, ktoré je možné sledovať v širšom časovom horizonte a v komparácii. Stratégie správania sú ďalším možným východiskom pre sledovanie modelov správania a mentálnych vzorcov v takých mimoriadnych podmienkach, aké vytvorili prvá a druhá svetová vojna (v tomto zmysle je to univerzálny koncept pre štúdium psychologickéj dimenzie vojny všeobecne).

Základnou premisou pre bádanie zostáva tvrdenie, že prvá svetová vojna, považovaná za bránu do nepokojného 20. storočia, obsahovala v sebe všetky prvky a javy druhej vojny, ktorej kataklizma spočívala v jej v masovejšom charaktere a brutálnejšej podobe. Čo sa týka ďalších možností a inšpirácií pre komparáciu prvej a druhej svetovej vojny, môžeme len zopakovať javy a procesy, ktoré sa dajú sledovať v dlhom časovom horizonte a o ktorých už boli v zahraničnej literatúre publikované viaceré závery: napr. modernizácia vojenskej stratégie a bojovej techniky (nových zbraní), charakter vojnového režimu (organizácia vojnovnej výroby, zásobovania, kontrola informácií, opatrenia na zabezpečenie bezpečnosti a udržanie lojality obyvateľstva, propaganda), vojna ako skúsenosť, formy a premeny vzťahu občan – štát, utváranie pamäti, atď. V tomto zmysle zostáva úvaha Ľubomíra Liptáka zo začiatku 90. rokov o porovnaní prvej a druhej svetovej vojny stálou výzvou.³⁷

Mgr. Gabriela Dudeková, PhD. je samostatná vedecká pracovníčka Historického ústavu SAV, špecializuje sa na sociálne dejiny Slovenska 19. a prvej polovice 20. storočia, momentálne vedie výskumný projekt „Možnosti profesijnej a spoločenskej realizácie žien v moderných dejinách“.

Podrobnejšie: http://www.history.sav.sk/cv/dudekova_gabriela.pdf

³⁷ LIPTÁK, Ľubomír. Slovensko v rokoch prvej a druhej svetovej vojne. In: BYSTRICKÝ, Valerián (ed.): Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny. (Materiály z vedeckého sympózia Časť 6. – 7. novembra 1990). Bratislava : Slovenská národná rada – Historický ústav SAV, 1991, s. 6-12.